

Дмитро Рибаків

**ВРЕМЕННИК ІВАНА ТИМОФІЄВА:
КОНЦЕПЦІЯ „АВТОРСЬКОГО АРХІВУ”
(ДО ПИТАННЯ ПРО АТРИБУЦІЮ І КОНТЕКСТ)***

Вже в перших фундаментальних працях, присвячених дослідженню російського наративного комплексу XVII ст., було прийнято вважати *Временник* Івана Тимофієва найважливішим твором про московську Смуту початку „бунташного” століття, написаному сучасниками в історичному жанрі¹. Є вже усталеною практикою ставити цю пам’ятку на один шабель зі Сказанням Авраамія Палицина про облогу Троїцько-Сергієвого монастиря, не беручи до уваги суттєвої відмінності в історичній рецепції цих двох справді визначних „історій”. Так, якщо твір троїцького келаря залишився у безлічі списків (загалом відомо їх близько 226 за XVII-XIX ст.²) та своєю концепцією Смути надихнув відразу кілька поколінь російських історієписців (починаючи від сучасного йому т. зв. Нового літописця³), то сучасник Сказання — *Временник* дійшов до нас лише в єдиному списку 30-80-х років XVII ст. Історики наступних поколінь абсолютно не згадують про *Временник* аж до часу його наукового відкриття у 1833 р. археографом П. М. Строевим⁴. Таким чином, в проміжку між 1657 (про цю дату — нижче) і 1833 роками абсолютно бракує рецепції *Временника* як історичної пам’ятки⁵.

Що ж стосується часів наукової історіографії, то першовідкривач пам’ятки відразу окреслив її *писанием высокопарным и многословным, но местами любопытным*⁶. Аналогічне враження залишилося й в іншого видатного археографа О. Е. Вікторова: *в начале — витиеватое до невозможности предисловие. [...] Как и предисловие, повествование отличается необыкновенной витиеватостью и главным образом*

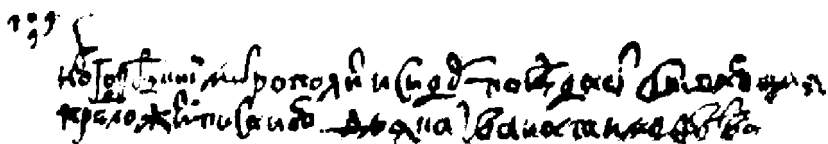
* Робота виконана за підтримки Фонду Королеви Ядвіги Ягеллонського університету та Німецького історичного інституту в Варшаві. Niniejsza praca powstała dzięki wsparciu finansowemu *Funduszu Królowej Jadwigi* przy Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie i Niemieckiego historycznego Instytutu w Warszawie (Deutsches Historisches Institut Warschau).

*состоит не в рассказе, а в риторических рассуждениях о событиях и лицах. Но эти рассуждения и отзывы (напр. об Иоанне Грозном и Борисе Годунове) имеют некоторый интерес*⁷. Не виключено, що саме ця властивість тексту частково пояснює, чому Временник так і не став свого часу „бестселером” на зразок того ж палицинського Сказання чи, скажімо, Літописних книг кн. С. І. Шаховського. Логічно було б у такому разі поставити питання — якою мірою цей *местами любопытный* твір вплинув на стан російського історієписання свого часу, бо бракує як раз рецепції, й наскільки він був справді унікальним для своєї доби?⁸

Ця проблема й досі залишається мало дослідженою. Однак, навіть перше ознайомлення з пам’яткою переконує в тому, що Временник, поза всяким сумнівом — непересічне явище російської історичної літератури XVII ст., явище, котре свідчить про актуалізацію принципово нових історіографічних стратегій та історичних уявлень⁹. Отже, Івана Тимофієва з цієї точки зору можна назвати книжником ранньомодерним, бо на сторінках Временника ми вбачаємо вже не так давньоруську наративну парадигму, як квазімодерне історичне оповідання, іноді у стилі гуманістичної публіцистики з елементами мемуарного жанру. Для того, щоб переконатися, наскільки цей твір є справді Явищем у російській історичній думці (і є феноменом думки), недостатньо вчитатися в текст та зауважити його вигадливу наративну організацію — вкрай необхідним є аналіз пам’ятки саме на шкалі унікального та типового в історіографічному контексті свого часу, адже пам’ятка є текстологічно суперечливою. Крім того, залишається майже не висвітленою проблема її походження, чому власне й присвячуватиметься головна увага даної розвідки.

Отже, перше питання, яке постає в процесі текстологічного дослідження — це проблема атрибуції, оскільки автор, віддаючи, можливо, данину давньоруському літературному етикетові, ніде не називає свого імені. Він лише натякає на своє службове становище, вживаючи криптонім *самописчий*, себто дяк. З інших „мемуарних” згадок довідуємося про те, що автор, вочевидь, мав близькі стосунки з Новгородським митр. Ісидором — служив йому *послужениемъ руки* (арк.287), можливо, виконував функції митрополичого дяка¹⁰. Власне, остання цілком самостійна частина твору — так званий *Лѣтописецъ*

вкратце, містить розлогу, але дуже красномовну оповідь про те, як Новгородський святий під кінець шведського панування у Новгороді (пленоградного затвора) спонукав автора до написання *богонаказательных в рустей земли вещей, о нас сотворшихся пред времяны сими* [...], *да не убо в продолженіи лѣтъ глубина нерадѣнья таковая помрачит ѿ от небреженья забвится потреба сицева дѣла* (арк.279). На сторінці, з якої, власне, й починається цей пасаж, є приписка редактора чи упорядника: *новгородуцкіи митрополит Исидор понуждает бывающая предложити писанию дѣяка Івана Тимоѳѣва* (арк.277 зв.). Таким чином, з легкої руки редактора ім'я автора вперше й востаннє з'являється на сторінках унікального списку його твору:

Копія рукопису історичної метрики
 предложити писанию дѣяка Івана Тимоѳѣва

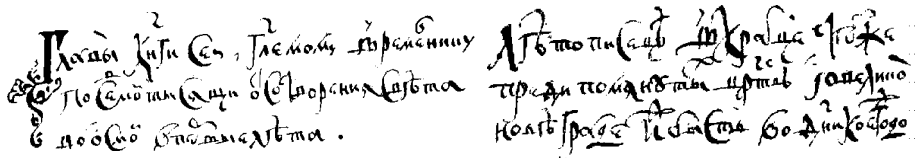
Ця приписка виконана почерком писця, якому належить чималий фронт редакторської праці над рукописом на стадії остаточного впорядкування¹¹. Приписка міститься у *Лѣтописцю вкратце*, який становить окрему й останню частину твору, сюжетно нічим не пов'язану з попереднім текстом. Упорядниками рукопису (не пізніше 80-х рр. XVII ст.) вона була переплетена разом із *Временником* та внесена до його Змісту — *Главы книги сей*. Цілком слушно було б запитати, чи стосується ця атрибуція інших розділів кодексу?

Щоб відповісти на це питання, варто пригадати факт, на який свого часу вказував С. О. Белокуров. Мова йде про спробу відновити офіційне літописання, а саме продовжити *Степенну книгу* державного родоводу (*записки степеней и граней царственных*), вчинену за царювання Олексія Михайловича (1645-1672). Щоправда, ця діяльність мала відбуватися на цілком нових засадах: планувалося скористатися як попередніми „монументальними” творами, написаними за останні десятиліття, так і матеріалом актового походження (виписки з приказних книг тощо) і навіть свідченнями сучасників, наскільки то *годитца в степени и грани ц(а)рственные прешедших времен*¹². Задля досягнення

цієї мети государевим наказом від 3 листопаду 1657 року було створене спеціальне присутственне місце — Записний приказ, завданням якого було зібрати важливі матеріали про російських царів та ієрархів для забезпечення офіційної історіографії¹³. Однак цей попередник *Общества Истории и Древностей Российских* (за афоризмом В. О. Ключевського) остаточно так і не виконав свого завдання. По суті, діяльність Записного приказу була відразу поглинута бюрократичною тяганиною, а вельможні державні посадовці інколи просто відмовлялися доповідати по клопотаннях цареві¹⁴. Інші прикази також неодноразово відмовляли у видачі матеріалів, посилаючись на відсутність книг позаприказного змісту або на неможливість складання відповідних описів. Посольський приказ остаточно саботував діяльність „комісії”, рішуче відмовивши у видачі передбачених Височайшим наказом (!) 50 стовпців паперу на канцелярські витрати. Тому й говорити про суттєві результати діяльності Записного приказу начебто не доводиться. Проте не у випадку з Временником, позаяк відомо, що дяк Тимофій Кудрявцев, який очолював цей заклад у перші 16 місяців його існування, шукаючи, очевидно, відомий на його час твір, писав наступне: *Гость Матвѣй Васильев сказывал мнѣ про д(ь)яка Ивана Тимофѣева: был де онъ кн(и)гоцтець и временных (лѣтописных — закресл.) кн(и)г писецъ, а жаловал де его за то боярин кн(я)зь Иван Михайловичъ Воротынской, і потому Ивановых кн(и)гъ (у внука его — закресл.) или списка с тѣх кн(и)гъ у столника у кн(я)зя Ивана Алексѣевича Воротынского чаят. Да купчина Герасим Діаков про лѣтописные кн(и)ги того же діака Ивана Тимофѣева сказывал мнѣ: чаят де тѣ Ивановы лѣтописные кн(и)ги осталис после (были у — закресл.) боярина кн(я)зя Алексѣя Михайловича Лвова в дому его*¹⁵. Отже, у документах Записного приказу твір дяка названий «временними» і «літописними» книгами, що дозволяє відразу зараховувати його до книг історичного змісту (порівн.: Повість временних літ, Софійський временник, Временник Нестора тощо). Принаймні О. О. Державіна, яка востаннє опублікувала пам'ятку, та ряд інших вчених, переконані в тому, що саме протягом існування Записного приказу рукопис Временника було знайдено та впорядковано, після чого текст набув вигляду того самого кодексу, який згодом опинився у бібліотеці Флорищевої пустині, а нині становить унікальний екземпляр твору¹⁶.

Проте з'являється ще одна складність, яку не врахувала О. О. Державіна. Річ у тому, що сам автор по-різному називає свій твір (з цих назв можна було б скласти певний синонімічний вокабулярій), проте жодного разу не називає його власне „Временником”. Швидше за все, цією засвоєною назвою твір завдячує упорядникам рукопису (хто б до них не належав, дяки Записного приказу чи хтось інший). Останні могли й не вигадувати назви, а лише скористатися існуючою у неофіційному обігу, в разі якщо твір був відомий сучасникам. Саме таке тлумачення впливає з заголовку Змісту, що передує початкові оповідання: *Главы книги сей, глаголемому Временнику по седмой тысяци от сотворения свѣта во осмой в первые лѣта* (арк.9). Коли ж, у такому разі, Временник міг набути статусу *глаголемого* — цебто того, що Временником **називається**?

За палеографічними ознаками, текст Змісту — *Главы книги сей, глаголемому Временнику* (арк.9-11) — та виконаний тим самим редакторським почерком на окремому аркуші заголовок *Лѣтописецъ вкратце* (арк.269), які належать до найпізнішого шару рукопису, були написані не раніше 60-х рр. XVII ст. (за філігранологічним датуванням)¹⁷.

Відповідно й атрибутивна примітка з іменем Івана Тимофієва (наведена вище: с.3), яка відбиває головний фронт редакторської праці, належить саме цьому рукописному шарові та часу формування кодексу. Як відомо, Записний приказ припинив своє існування в середині 1659 р. Тож, за формальною логікою (*post hoc ergo propter hoc*), саме в процесі його „історіографічної” діяльності рукопис міг набути назву „Временник”, адже у вищенаведеній записці дяка Кудрявцева це визначення ще не фігурує, а у пізніші часи пам’ятка вже є відповідно *глаголемою*. Втім, попри логічні припущення, інформації для однозначного висновку відверто бракує, а наведений факт може об’єктивно свідчити і про діяльність експертів Записного приказу, і про якісь інші обставини, за яких формувався флорищевський кодекс. Однак про те, що саме ці *временные книги* мав на увазі Записний дяк Кудрявцев, свідчить той

факт, що й головна частина тексту, і власне *Лѣтописецъ вкратце* віднесені урядниками до суцільного твору — *книги сей*, яка у певному місці недвозначно атрибутована як текст авторства Івана Тимофієва та окреслена у Змісті саме як „Временник”. Крім того, особистий життєвий шлях та службова кар’єра дяка були тісно пов’язані з князями І. М. Воротинським та О. М. Львовим¹⁸. Саме з цієї причини списки рукопису або сам автограф могли потрапити до їхніх маєткових архівів (чи просто особистих скринь).

Встановлення імені автора Временника надає можливість дослідити текст і контекст пам’ятки на тлі особистого життєвого шляху та службової кар’єри Івана Тимофієва. Цілком очікуваними є суттєві лакуни біографічного характеру, пов’язані з фрагментарністю збереженого на сьогодні актового матеріалу з кінця XVI — початку XVII ст. Як і передбачалося, достеменно можна встановити лише дату смерті дяка. У Боярському списку 1630 р. над іменем Івана Тимофієва зроблена позначка: *139-го (1631) марта в [пропуск] день умре*¹⁹. 1-м березня ще була підписана власна чолобитна Тимофієва про передачу його вологодського та костромського помістя *зятю ево суздальцу Ивану Карпову сыну Немцову да шурину ево [...] Богдану Юшманову сыну Булгакову*, а 14 березня вже датована позитивна відповідь Помісного приказу на чолобитну вдови дяка про передачу їй рязанських маєтків померлого чоловіка²⁰. Отже смерть Івана Тимофієва могла статися десь у першій половині березня 1631 р. Натомість бодай приблизна дата народження або початку службової кар’єри дяка-історика так і залишається невизначеною²¹.

Не менше поживи для наукової „фантазії” залишає і питання станового походження піонера російської історіографії²². Автор середини XVII ст., колишній посольський піддячійдисидент Григорій Котошихін, перераховуючи певні соціальні прошарки, з яких *во дьяцы бывають пожалованы*, на першому місці вказував *дворян московских и городовых*²³. Проте це, як бачимо, відносно пізні свідчення. Московська приказна система дещо еволюціонувала на той час у зв’язку з адміністративними реформами доби *Соборного уложения* Олексія Михайловича. Натомість государів наказ 1640 р.: *чтоб поповых и дьяконовых детей и гостиные и суконные сотен торговых и черных*

*сотен посадцких всяких и пашенных людей и их детей в подьячие не принимали*²⁴, аж ніяк не обмежував станову квоту приказної служби у попередні часи. Що ж до більш раннього періоду розвитку приказного апарату, то кн. Андрій Курбський зокрема писав: *писари же наши руские, имъже князь великий zelo верит, а избирает их не от шляхетского роду, ни от благородна, но паче от поповичов или от простаго всенародства*. Проте свідченням Курбського, на які часто посилаються дослідники системи Московського управління, можна вірити лише до певної міри, бо князьполеміст вказує на цей факт для того, щоб зайвий раз наголосити — це цар-тиран *ненавидячи творит вельмож своих, подобно, по пророку глаголющему, хотяще един вселитися на земли*²⁵. Отже, проблема станового походження автора Временника, на жаль, не може бути сьогодні вирішена через брак біографічних свідчень про ранній період життя дяка, а сам твір з цього приводу також залишається річчю в собі.

Немає однозначної відповіді й на питання, звідки походив автор *глаголемого Временника*. Більшість вчених, які намагалися розплутати цей клубок, оптимістично гортали текст самої пам'ятки в пошуках відповідних конотацій та квазіпатріотичних висловлювань²⁶. І слушно, адже особливе місце в оповіді посідає „господин” Великий Новгород, який автор іменує *градом святым* та від імені якого постійно промовляє, називаючи новгородців *люди моя* і т. п. Проте не варто забувати, що твір був написаний переважно за перебування автора в Новгороді та загалом присвячений саме його долі в часи російської Смути, особливо в роки шведської окупації (1611-1617). Саме цими „новгородськими” інтенціями мотивується поява однієї з частин твору, так званого *Лѣтописця вкратце* (а не всього Временника, як зазвичай вказується у літературі²⁷). Автор присвячує цьому творчому поштовхові доволі розлогий, але надзвичайно красномовний пасаж: *во единъ от дни ото освятованногѡ во святилище самая божия премудрости слова (Софійському соборі), в час богоспасенья ѡ мире возношения жертвы, святительнагѡ Исидора [...] изыде ми того повелѣние, егѡ же ѡт мѣста бѣ, яко изо облака глас, им же призван и близ к нему подступити повелѣн есмѣ. Изрече бо ми, преклонся уединене и малогласне, святодѣйственною си десницею ѡсенив мя крестообразно, и ко еже*

писанми начати принуди иже богонаказателных в рустей земли вещей, ѿ нас сотворишихся пред времяны сими, [...] яже видена и яже слышана быша здѣ (у Новгороді Великому) [...] *да не убо в продолженіи лѣтъ глубина нерадѣнья таковая помрачит і ѿ небреженья забвится потреба сицева дѣла. Прочихъ же паче тицати ми ся повелѣ ѿ преславновелицемъ Новѣграде сем, иже понесшем в себѣ многолѣтно ѿ еллинъ нестерпимыхъ язвъ различья болѣзней, ѿ дней послѣднихъ царей, ли в мале яже пред сими* (арк.277-279).

Отже, проновгородські симпатії автора можуть бути своєрідною пасткою, а питома вага „новгородського” дискурсу пояснюється саме метою написання твору, місцем та специфічною літературною традицією, яка існувала на той час у Новгороді. Аналізу останньої, безперечно, має бути присвячене окреме дослідження, яке залишається за рамками даної розвідки.

Втім, ситуація з біографією дяка Івана Тимофієва, з чим так щільно пов’язана проблема атрибуції, не є настільки безнадійною. Поза істотними лакунами можна встановити головні етапи службової кар’єри автора Временника. За наявними на сьогодні даними, окрім Новгородської воєводської четі, професійна діяльність Івана Тимофієва була пов’язана з кількома важливими установами столичної адміністрації: Пушкарським, Большого приходу, Печатним, Приказних справ та Іконним приказами. Як зазначав сам дяк у своїй чолобитній 1615 року, він у *прежних великих государей царей был во многих приказех на Москве у великих дел и zde в Новегороде*²⁸. Вірогідніше, що тимофієвська кар’єра, як зауважив В. І. Корецький, переважно відбувалася в Пушкарському приказі, бо значно пізніше, у 1646 році, його син Андрій Тимофієв-Колов подавав чолобитну з проханням перевестися з дворян дворових у вибрані, наголошуючи саме на тому, що *отец де ево, Иван Колов, был в дьяцех в Пушкарском приказе многие лета*²⁹. Оскільки через 15 років після смерті Івана Тимофієва наголошувалося саме на цій його службі, то, можливо, вона й була чи не найважливішою та найтривалішою у службовому просуванні піонера російської історіографії. Цим швидше за все й пояснюється надзвичайно пильна увага автора Временника до всіляких *градобительных хитростей* та до гуляй-городу (*обоз, древним же званием, гуляй*), вельми ілюстративному опису якого він присвятив цілий фрагмент свого *всесложения* (див.: арк.65-68 зв.).

Чергове суперечливе питання, яке готує для нас *Временник*, стосується хронологічних рамок написання твору. Відразу треба зазначити, що загалом йтиметься про наявні у тексті часові маркери, які дають можливість із більшою чи меншою точністю визначити час написання окремих фрагментів. За спостереженнями дослідників, які мали справу з текстом рукопису, кодекс *Временника* складається з трьох основних частин: так званий „вступ” (арк.1-8 зв.), власне *Временник* (арк.12-268 зв.) та *Лѣтописецъ вкратце* (арк.269-312)³⁰. За нашими спостереженнями, друга та третя частини, хоча й писалися приблизно в один і той же час (під кінець перебування автора в Новгороді під час шведської окупації 1611-1617 рр.), проте переслідували різну наративну мету та втілювали цілком відмінні літературні задуми. Про це свідчать відповідні авторські декларації, в яких недвозначно йдеться про існування нового творчого поштовху та наративного концепту.

Перший розділ („вступ”) — *Иже рукою Божию древле* містить „метафізичні” міркування про наслідування *самодержавними* злого прикладу праотців (*Адама со Евою*) та про наступні за тим *древних благоуставления законная и штицы преданая превращенія* (арк.1, 2 зв.). Однак первісне місце цього фрагменту в структурі твору залишається невизначеним, хоча сам мотив цілком відповідає такій собі „передмові” до подальшої оповіді. В останній публікації *Временника*, яка здійснена О. О. Державіною, цей розлогий фрагмент взагалі був усунутий із початку твору та внесений (з відповідним коментарем) до п'ятого (останнього) розділу³¹. Невизначене місце фрагменту у контексті, очевидно, було каменем спотикання і для редакторів та упорядників тексту в середині XVII ст., коли рукопис востаннє оправили та дописали Зміст (не раніше 60-х рр. XVII ст.). Саме тоді ця „вступна” частина опинилася перед Змістом — *Главы книги сей* (арк.9-11), хоча, за слушними палеографічними спостереженнями О. О. Державіної, у попередній рукописній копії вона мала знаходитися десь у середині рукопису (вчена врахувала тип почерку, філігранологічне датування паперу, тотожність фізичних ушкоджень тощо)³².

Втім, за нашими текстологічними висновками, кодекс *Временника* взагалі не являє собою закінченого твору. Виходячи з даних, що містяться в самому тексті, ідея такого цілісного твору, поза сумнівом,

існувала, але так і не була автором реалізованою. При чому ясно прочитуються навіть **два сюжетні задуми** чи дві незалежні редакції Временника (якщо твір еволюціонував у „авторській лабораторії”): перший — прозоро задекларований автором (наведений вище в зв’язку з роллю Новгородського митрополита), другому задумові, більш ранньому, трохи нижче присвяtimo ширший аналіз. Лише спростовуючи доцільність існуючих спроб реконструкції „первісної” структури твору, концептуально зазначимо, що на прикладі Временника швидше за все ми маємо справу не з порушеною автентичною організацією твору, а з **окремими авторськими нарисами**, часом навіть начерками до майбутнього *сложенія* чи *всесложенія*³³, що не були зведені автором до цілісного історичного твору. Тому й не дивно, що найбільш ранній рукописний шар кодексу постав за палеографічними ознаками у 1632-1638 рр., тобто вже після смерті автора, проте зберіг авторську ремарку: *можего скудоумнаго сего составления писательство совокуплениемъ некупно бѣ, но другъ друже разстоящеса по всему*. Ця недвозначна вказівка демонструє розуміння самим автором незавершеності своєї роботи, яка **не сподобишася исправлению** *и в сличное сочетание по чину совокупления*, а також сподівання повернутися за певний час до редагування тексту, а саме подбати **ω исправленіи** *предваршихъ своихъ писаниі [...], аще не запнутя в кихъ стопы наша* (арк.218 зв.; арк.220-220 зв.). Востаннє кодекс впорядкували (можливо, що й редагували) у другій половині XVII ст., як вже йшлося, не раніше 60-х рр., коли текст був доповнений Змістом, були дописані кіноварні позначки та внесені деякі ремарки на маргінесі³⁴. Отже, на що може вказувати така неузгодженість між ідеєю твору та реаліями тексту/кодексу?

Свого часу І. І. Полосін зробив сміливе припущення, згідно з яким Временник можна розглядати як особистий архів Івана Тимофієва, вбачаючи у його складі певні *наброски для теоретического трактата на тему «задачи и методы исторического изложения»*³⁵. Не вдаючись у критику припущення щодо такої далекоглядної мети новгородського *мыслителя*³⁶ (яка здається нам відвертою перетяжкою), все ж зазначимо, що до першої частини цієї гіпотези, власне до інтерпретації пам’ятки як певного „історіографічного” архіву (у первісному вигляді), варто було б привернути пильнішу увагу.

Наступні дослідники, починаючи від останнього публікатора Временника — О. О. Державіної, а згодом і Я. Г. Солодкін, якому належить новітнє дослідження пам'ятки, остаточно відмовилися від цієї концепції. Вони запропонували розглядати флорищевський кодекс як „механічну” плутанину фрагментів цілісного твору, яка сталася незалежно від авторського задуму та первісної організації тексту³⁷. Зокрема Я. Г. Солодкін здійснив свою до певної міри переконливу реконструкцію „порушеної” структури твору (з урахуванням втрачених фрагментів). Ця логічно струнка реконструкція тим не менш також не дає переконливої відповіді на низку текстологічних питань, які виникають у процесі прочитання тексту за принципами його внутрішньої організації³⁸.

Із нашої точки зору, проблема трансформації тимофіївського тексту у „Временник Івана Тимофіїва”, а отже проблема співвідношення між авторським текстом і тим варіантом, під яким прийнято розуміти твір „Временник”, очевидно, має розглядатися у двох аспектах — 1) Історії написання Временника й 2) Історії його впровадження до літературного обігу. Питання про те, хто остаточно впорядкував тимофіївські „архівні” нариси, є предметом окремого дослідження (частково про це йшлося вище в зв'язку з діяльністю Записного приказу). Напевно, що будь-які реконструкції первісного складу та структури пам'ятки на матеріалі єдиного відомого списку, з нашої точки зору, є сумнівними та не завжди виправданими з джерелознавчої точки зору.

Що ж стосується безпосередньо тексту таємничого „вступу”, то цей фрагмент не міг бути написаний раніше подій Смути та пізніше воцаріння Михайла Федоровича, бо в ньому чітко відображено політичну колотнечу епохи самозванців: *и бысть последи сотворенное имъ (можливо, „ими” — от стран иноземными) намъ ѿ лжецарех погибелное предковнение [...] сице у недостоинныхъ в руку началствия власть зрима [...] и первья убо быша посаждаеми богоданными цари, днешнии же богомерскими враги* (арк.4 зв.; арк.6).

Проте невеличкий фрагмент — *Царство государя царя и великого князя Івана Василевича* (арк.12 зв.-14 зв.) — що ним відкривається твір у рукописі (відразу після Змісту) та починається перший розділ, здається текстологічно абсолютно чужорідним подальшому оповіданню. Так, називаючи Івана IV нащадком *инорога бывша во браньхъ* Івана III Васильовича та *благоданного* його сина Василя III

Івановича, автор там само пише, що їхній *корень поколѣнству [...] не проходень доздь лѣтъ і конецъ от рода в род [...]*; *корень сей, не бо точно от Рюрика начало имяху о нем, но от самого Августа кесаря римскаго [...]* влечахуся во своя роды **яко день днесь [...]** законно ж и *святѣишии сынови от отецъ доднесь* *происхождаху [...]* та **доньне** *царствія тѣхъ водружена непоколебимо утвержахуся* (арк. 13-13 зв.). Даний фрагмент зафіксував не тільки до-Смутну ідилію, коли *царствія непоколебимо утвержахуся*, а й факт певного династичного континуїтету, про який недоречно було писати після 1598 р., тобто смерті царя Федора Івановича, останнього представника дому Калити, нащадка *Рюрика і самого Августа кесаря римскаго*³⁹. Тим паче, що самого Федора Івановича у даному фрагменті автор взагалі не згадує, доводячи оповідь лише до *благодатноіменнаго царя*, тобто Івана IV (арк. 13 зв.). Отже найпізнішою датою його написання фрагменту міг бути навіть 1584 р. У будь-якому разі простежується виразна дихотомія реалій тексту та реалій доби Смути, в процесі якої писалася левина частина твору.

Поза сумнівом, саме цей фрагмент Временника (до виразу *Оуправлении ж того державы*) і є найдавнішим у пам'ятці⁴⁰. Але в такому разі з'ясувати його первісне призначення досить складно. Напевно Временнику він не належав, адже в останньому автор мав на меті стисло подати загальний огляд Смути: *написати богонаказанія днешняя, иже в земли нашей бывшая* (арк. 212 зв.-213), але в першу чергу (*прочихъ же паче*) приділити увагу долі Великого Новгороду в останні часи: *о преславновелицѣмъ Новѣградѣ сем [...]* *от дней послѣднихъ царей, ли вмале яже предъ сими* (арк. 277-279). Поза сумнівом, що саме цей „недоречний” фрагмент з авторського історіографічного архіву й був штучно внесений пізнішими упорядниками до загального корпусу Временника як початок оповідання, але без відповідної редакції та інформативної „синхронізації”.

Одразу за фрагментом *Царство государя царя и великого князя Івана Василевича* читач потрапляє у доволі чітко локалізований „реальний час” періоду Смути, коли власне й була написана більша частина пам'ятки: *симъ разделениемъ* (таке окреслення автор надає опричнині) *мню нынешняя вся земля розгласие* *яко прообразуя оттуду до здѣ [...]* *даже оно* (Московське царство) *и до ныне неутверженымъ*

от грѣхъ колеблемо, и нѣсть ю до одинаго ныне от человекъ утвердити могущаго. По Христову слову яко всяко царство раздѣлишеся на ся не можетъ стояти (арк.16 зв.). Напевно, на такій песимістичній ноті можна було писати лише в часи безпросвітної Смути, до 1613 р., і навіть задовго до успіхів Другого земського ополчення.

Отже, маємо всі підстави вважати, що у тексті Временника присутні два найбільш ранні в плані хронології маркери, котрі відбивають події, незалежні від пізнішого новгородського періоду творчості дяка. Ці маркери свідчать про наявність у пам'ятці щонайменш двох нарративних напрямків, цілком відмінних від суто новгородської проблематики, яка визначає головну концепцію твору й становить таким чином третій напрямок.

Що ж до цього третього — „новгородського” струменя, то виникненню ідеї написання епопеї Великого Новгорода Тимофієв присвятив доволі розлоге „есе” у складі Временника (не будемо плутати з тим „новгородським” фрагментом, який наводився вище з колекції *Лѣтописця вкратце* — с.8). Власне, за словами автора, все почалося з того, що він замислився над долею *граду святого великого* — *пребывая в себѣ помышляя, како, яко в час всему разорився [...], і во умѣ си мыслию слагах всегда по многи дни не отлагая і в себѣ бывая, ходя бо, яко иступивѣ умом, изгубление таковое граду присно мысля* (арк.212). Наче ревний адепт давньоруського книжного етикету, автор не відразу піддався на такі понушення з боку власної *мысли облакоподобной, многаши бо, яко спираяся к ней, невѣжество все научения моего пред лицемъ ея предлагахъ, к сему ж и инославныхъ насиліе [...], еще же и единовѣрныхъ зазиранія и воздержная ихъ смехотворная прекословія многая той воспоминах*. Проте ні до чого це, ясна річ, не призвело: *та же (мысль облакоподобная) отречанію моему не внимаша, но елико аз сию отречах, елико она безстудствую ми належа* (арк.213-213 зв.); і врешті рещт: *яко же по естеству бывае во обычаехъ прочихъ комуждо свой нрав поползениемъ вдавати во умяхчение греху, сего радї и аз зазор весь хотящихъ молвити о мнѣ оставихъ яко за плещма, [...] і в покорение вдахся (многопытному ми помыслу)* (арк.215 зв.-216.). Отже, історіографічна ідея таки перемогла всі етикетні упередження.

Коли ж це могло статися? Іншими словами: незалежно від того, які обставини ховаються за образом нав'язливої (чи *облакоподобной*) думки, поставимо питання: коли з'явилися наміри *таиномыслимаго начертания* (арк.214) та були зроблені перші кроки до написання *Временника*? У тому ж фрагменті читаємо, що зійшло на автора це літературне натхнення, *егда уже в земли по малу нача прекращатися зло и о велицехъ граде* (Новгороді) *лжебожний вся злая уже содеяша, церкви святыхъ раскопаша и велико обителная с малыми мѣста вся инокихъ развлекоша со основанми, доброты же их, иже вся имяше град, злѣ расхитиша, и градожителей имении, ишнурившие муками, погубиша [...]* *градохранительная же, иже во время брани обраняющая град, и сопротивная творящихъ стенобитствъ рыкающихъ сосудъ тяжестныхъ великая премногая телеса и со иже о нихъ потребами во своя имѣ соотслаша и с собою отвезоша* (арк.211-211 зв.).

Як бачимо, йдеться не лише про загальне лихо окупованого міста, а й про конкретні факти конфіскації гарматного арсеналу *со иже о нихъ потребами*. За свідченнями новгородських літописів, *немцы [...]* *многие жепакости деяху новгородцом и на правеже побиваху, монастыри и церкви на посаде и в уезде на Софейской стороне разориша и колоколы и наряд весь вывезоша в Немцы и всю Софейскую сторону разориша и дворы пожгоша. Едину же Бог сохрани Торговую сторону, что церкви Божии не разоришась*⁴¹. Рівень загальних спустошень відображує також новгородський опис 1617 р., до якого був, між іншим, причетний і дяк І.Тимофієв: *на Софейской стороне белыхъ 24 двора, а жилцов в нихъ 25 человек, тяглыхъ 40 дворов, а жилцов в нихъ 49 человек [...]*. *А oprичъ того на Софейской стороне дворовъ нет, вся Софейская сторона стоитъ пуста*⁴².

Наведені факти можуть бути хронологічно визначені за даними інших джерел. Так, у травні 1612 р. Новгород відвідало посольство Другого ополчення, яке повідомило *совету всея земли*, що від шведів у Новгороді *христьянской вере никакой парухи нет*. Так само й у грамоті, яку через місяць після цього привіз до Ярославля новгородський представник Федір Оболенський, зазначалося, що шведи на той час перебувають *в любви з новгородцями, церкви божьи не разорены и вера крестьянская стоитъ нерушима по-прежнему*⁴³. Натомість вже з

кінця 1613 р., за даними В. А. Фігаровського, у Новгороді різко збільшилися побори, що збиралися шведами з місцевого населення⁴⁴. Схоже, дослідник зарано драматизує ситуацію. Зокрема, різкий спад медоварних доходів, що повністю йшли на користь окупаційного уряду, фіксується в Новгороді лише восени наступного року, а саме це і є найвиразнішим показником істотного погіршення економічної ситуації, у першу чергу внаслідок посилення фіскальної політики. Так, у 1614 р. середньомісячний прибуток з пітійних закладів становив лише половину прибутку за попередній рік та знизився ще майже на третину в 1616 року (770, 430, 160 рублів відповідно)⁴⁵. Оскільки максимум доходів припадав на липень 1614 р. та дещо знизився в серпні, то, очевидно, що влітку 1614 р. якогось суттєвого погіршення новгородсько-шведських стосунків ще не спостерігалось. Проте перша вказівка на економічні катаклізми в Новгороді мала місце вже наприкінці того ж року. У зв'язку з тим наведемо вельми ілюстративні дані приказних реєстрів новгородської окупаційної адміністрації щодо кількості померлих з вересня 1614 по квітень 1615 року: *умерло в Великом Новегороде на посаде жилицких и прихожих людей мала и велика мужеска полу и женска кроме монастырей, которые погребены у мирских церквей и в скудельне 7652 человека*. До того ж ці дані не враховують ситуацію на *Софейской стороне в одинацати улицах, бо сыскати некем, потому что посадские люди разбрелись, а иные вымерли*. Наприкінці документа є приписка шведською: *окрім цих 7652-х осіб, було ще багато інших, що померли в місті, котрих неможливо було тут зазначити, і крім того біля 1500 осіб, що померли в монастирі*⁴⁶. Наведені цифри демонструють вражаючі наслідки не стільки допустимого об'єктивними умовами воєнного часу голоду, чи незалежних від політичної ситуації епідемій (мору), скільки саме фіскальних репресій (правежів) з боку окупаційного уряду, бо, як зазначено в тому ж документі, від загальної кількості 7652 осіб *от бойов умерло на посаде жилицких и прихожих людей по двором [...] 7581 человек, кроме тех людей, которые померли в богodelьях и по улицам, которые погребены в скудельне*⁴⁷. Навіть фельдмаршал Еверт Горн у листі, датованому 12 грудня 1614 р., повідомляв королеві Густаву Адольфу, що у новгородців на той час не залишилося нічого, окрім власного життя (*а між тим їх щоденно б'ють та брутально поводяться з ними, так що шість осіб нещодавно*

покінчили життя самогубством). Про те ж саме він писав і 17 лютого 1615 р.⁴⁸ Виглядало б малоймовірним, щоб ярославські емісари подали у своєму звіті необ'єктивну картину шведського панування в Новгороді (хоча на 1612 рік, треба визнати, ставка на шведського інфанта була в політиці лідерів Другого ополчення досить актуальною⁴⁹). Так само і шведський фельдмаршал, напевно не драматизував би ситуацію, змальовуючи наслідки окупаційної політики, з тим, щоб врятувати новгородців від надмірних поборів. Тим паче, що подібне враження залишилося й у нідерландських послів, які виконували місію посередників на шведсько-російських переговорах у Дедерині. Полишаючи Новгород у березні 1616 р., вони зазначали, що місто перебувало у страшному занепаді⁵⁰.

Наведені вище факти переконують, що саме остання третина 1614 року була певним Рубіконом у новгородсько-шведських політичних стосунках та визначала початок економічного терору в Новгороді. Отже, спираючись на враження автора — *вся злая уже содеяша [...] градожителей именіи, ишзнурише муками, погубиша* etc., і за наведеними вище даними можна гіпотетично визначити верхню межу створення Временника (головної його частини) як період **1615-1616** років.

Таким чином, наявний рукопис Временника містить три різночасові й навіть різнотематичні авторські текстові шари, написані 1) до 1598 р., 2) до 1613 р., 3) у період 1615-1616 років. Лише два останні, які становлять більшу частину кодексу, торкаються проблеми Смути („загальної Смути” та „новгородської епопеї”) і містять виразний мемуарний характер. Походження ж першого найбільш раннього фрагмента про політичний добробут доби Рюриковичів, а також низки найпізніших невеличких фрагментів, як-от: *О вдовствѣ московского государства* (арк.288-288 зв.) та *Доздѣ убо ѿ московстемъ господствіи* (арк.304-312) наприкінці Временника, що ними текст було доповнено не раніше 1619 р. (де, зокрема, згадується повернення Філарета Микитовича *от Литвы*), залишається на сьогодні неясним. Здається, це були окремі начерки з авторського історіографічного архіву, включені до головного твору (чи творів) невідомим упорядником після смерті автора **незалежно** від авторського задуму.

***

Інша проблема, яка безпосередньо стосується історичного контексту, це проблема ймовірних замовників твору. Почнемо з того, що Временник, виходячи хоч би з літературного коду своєї доби, не міг постати виключно як плід власного творчого натхнення автора, як це наголошується у тексті. Такий прецедент появи твору — явище саме по собі доволі несподіване для староросійської наративної практики. Будь-якому історичному творові властиво було б з'явитися радше на „замовлення” царя, митрополита (напр.: *беловиднаго и пресвященна верха*) чи якоїсь іншої харизматичної особи (якщо в постаті автора не виступав сам носій харизми). Проте у випадку з Временником маємо справу з нав'язливою *мыслью облакоподобною, скоролетящею высокопарне яко по воздуху птица, що яко перстомъ тыкаше [...] в ребра автора, понужая [...] написать богонаказанія днешняя, иже в нашей земли бывшая* (арк.212 зв.-213). Безсумнівно, тут натрапляємо на унікальний приклад літературної практики того часу, коли на віртуального замовника тексту покликана інтелектуальна інтенція самого автора. Задля справедливості варто додати, що особисте творче начало не може заперечуватися не тільки щодо наративної практики першої половини XVII ст., а й для староросійської (середньовічної) літературної парадигми в цілому, проте навряд чи хтось до Тимофієва наважився б задекларувати це в такій неупереджений спосіб, минаючи всі усталені наративні засади. Очевидно, природа такого дискурсу має розглядатися у площині того літературного репертуару, який міг бути доступним авторові Временника.

Залишаючи це суттєве питання для предмету окремого дослідження, зосередимось на проблемі потенційного „споживача” тимофієвського *составления писательства*. Оскільки початкове призначення невеличких епізодичних фрагментів, про які йшлося вище, встановити доволі важко, то спробуємо скористатися топікою, так би мовити, „монументальних” частин твору, в яких найвиразніше проглядається авторська концепція та фігурують сучасники тексту. Власне у тій частині Временника, яка написана за апогею Смути (до Земського собору 1613 р.), проглядає виразна симпатія автора до двох історичних постатей — славетного воєводи князя Михайла Скопина-Шуйського та не менш прославленого кн. Михайла Воротинського.

Особа державного *братанича*, як здається, особливих питань не викликає. По-перше, Михайло Скопин був не тільки сучасником Тимофієва, а й воєводою у Новгороді Великому, куди дещо раніше був відряджений (1607) і наш дяк *первоименнымъ [...] началствовати [...] в грацкихъ движеніихъ* (арк.209 зв.). По-друге, автор, як і багато хто з його сучасників, міг плекати надію побачити *юнорогого* князя на царському престолі⁵¹. Хоча Тимофієв і закидав своєму героєві втечу з Новгорода через інтриги *предукавого и злохитрого Михалка* Татищева (див.: арк.237 зв.-239, арк.245-248), але загалом, як і переважна більшість сучасників, симпатизував юному стратегові та присвятив його воєнним подвигам чимало красномовних рядків у своєму *сложениі*. Особливо промовистий вигляд мають порівняння цього *стратига плотска* з вітхозавітними Давидом (який зазнав гоніння від царя Саула), Йосифом (який був проданий братами фараону), Мойсеєм (який захистив ізраїльтян у Єгипті, але через їхнє ж підступництво мав сам ховатися в пустелі) та праведним Авелем (закланим через заздрощі власного брата): *сице и сего (Скопина) новыі израиль наш за свобождение его, яко к симъ сего народи вси желателне сравниша. И аще выше что подобы чтуцимъ се возмнися в похваляемых, святымъ деснымъ бо от сего никое умнение бысть, и кто въсть, аще сей не сопричастень сый же от зависти умериимъ Авелю и прочимъ* (арк.252-252 зв.; див.: арк.237-237 зв., 250-254 зв.). Дивно інше: у Временнику, де не згадані навіть Дмитро Пожарський та Кузьма Мінін (!), окрім *боголичного Михаила*, отця його — *благочестію любителя трисвятъишаго Филарета* та самого Скопина, позитивно змальовано лише образ князя Михайла *порекло* Воротинського — переможця молодинської баталії 1572 р.⁵² Тимофієв вихваляє його за впровадження до військової тактики так званого гуляй-городу (*обоз, древнимъ же званіемъ — гуляй*), *имже таковое хитростное умыслися первие* (арк.65, 67 зв.). Оскільки таке твердження суперечить дійсності, можна було б припустити, що Тимофієв тут заперечує власному принципові: *поносно бо есть писателю неясно въдуце, суцая вещи описывать [...] и бывшая деяни неиспытне воображати* (арк.311)⁵³. Але вірогідніше, що автор Временника черговий раз послуговується приватними джерелами інформації: *глаголють въдцы, бранному дѣлу по всему сказуютъ его бывша искусна*

(арк.68), тим паче, що Тимофієв особисто не був знайомий зі своїм героєм (навіть не був його сучасником⁵⁴). Виникає доволі провокативне питання: чи не був цим авторитетним *вѣдцем* власне син хитромудрого стратега — Іван Михайлович Воротинський? Останній, до речі, обрав для свого новонародженого сина Олексія хресним батьком не будь-кого, а князя Михайла Скопина-Шуйського. Саме на цих хрестинах, якщо довіряти версії жалобного панегірика на смерть князя Михайла Скопина, останньому й була на *перепитиш* піднесена підступною Катериною Шуйською, дружиною заздрісного брата царя — Дмитра Шуйського, горезвісна чаша, випивши з якої, прославлений воєвода тяжко занедужав та невдовзі у свої 23 роки помер⁵⁵. Згодом саме кн. Івану Воротинському випала місія заявити цареві Василю Шуйському про його усунення⁵⁶. Тимофієв міг бути знайомим з Плачем (принаймні його точка зору абсолютно збігається з версією Плача), проте й у даному випадку автор Временника воліє посилатися радше на авторитетних свідків: *вмале от сродних си, ѿ добрыхъ взавиденъ бывъ, смертнымъ уязвленъ ядомъ, угашению жизни его, **сказуютъ нѣцыи**, носяй венець стрый его виновенъ бѣ* (арк.251)⁵⁷. Таким чином, складається враження, що панегірики князям Воротинськомустаршому та Шуйськомумолодшому, по-перше, виразно відбивають політичні заангажування автора, по-друге, абсолютно не випадково зачіпають щільно пов'язану родинними та духовними узами з обома цими постатями особу кн. Івана Воротинського. Тож не дивно, що останній згодом потрапив до низки палких шанувальників *временных книг* Івана Тимофієва з їхнім відверто антишуйським та антигрозненським запалом (*жаловал де его за то боярин кн(я)зь Иван Михайловичъ Воротынской*). Нагадаймо, що, за припущенням голови Записного приказу дяка Тимофія Кудрявцева, саме І. М. Воротинський тримав у своєму особистому архіві тимофієвське *всесложение* (*і потому Ивановых кн(и)гъ или списка с тѣх кн(и)гъ у столника у кн(я)зя Ивана Алексѣевича Воротынского — у внука ево — чаят*)⁵⁸.

Треба зазначити, що перший голова Приказу „історіографічної комісії” (за висловом В.О.Ключевського) виявив неабияку професійну інтуїцію — справа в тому, що, незважаючи на свої заслуги „перед батьківщиною”, герой Молодинського походу кн. Михайло Воротинський

невдовзі став жертвою гніву Івана Грозного й загинув у тяжких тортурах, а його родина опинилася в опалі⁵⁹. Таким чином, його синів, боярину князю Івану Михайловичу Воротинському об'єктивно було за що тримати образу й на Грозного, й на Шуйського. До речі, сам кн. І. М. Воротинський перебував в опалі за правління Бориса Годунова, який заслужив на сторінках *Временника* ледь не найбільш негативної авторської оцінки та епітета *рабоцар*⁶⁰.

Пізніше, у 1622 р. дяк Іван Тимофієв відбував чергову службу в Астрахані в Приказі Казанського дворця і за цю службу був пожалуваний грошовим та помісним жалуванням (так званою четвертиною)⁶¹. На чолі цього приказу був на той час знову ж таки кн. І. М. Воротинський⁶². Тож, цілком імовірно, що саме він і був одним із „замовників” *Временника* та зберігав його як родинну Розрядну книгу, що цілком відповідало історичним практикам того часу (хоча сам кн. І. М. Воротинський, на відміну від свого „звитяжного” батька, на сторінках існуючого списку не згаданий).

В зв'язку з останнім, варто було б піти значно далі висновку Л. В. Черепніна з приводу того, що автор *Временника* знав про неприродну смерть кн. Скопина саме по чутках, а не з писемного джерела⁶³. Насправді, Тимофієв, оповідаючи про трагічний кінець епопеї славетного воєводи, не просто *вїде от слуха* про перспективу його обрання на царя — *ко еже поставитися святопомазания рогу на главѣ его диадимною венчаваему і вручені державна скипетра* (арк.253), і не лише поділяв версію *Писання о преставленіи и погребеніи князя Михайла* [...] *Скопина*, а саме транслює візію цих подій кн. Івана Воротинського — найвірогіднішого замовника *Писання* та текстуально залежних від нього творів 10-20-х рр. XVII ст. з відвертим антишуйським підтекстом. Як слушно зауважував В. І. Корецький: *на многие события Смуты, её причины, на тех или иных деятелей того времени дяк действительно смотрел глазами Воротынского и его круга*⁶⁴.

Оскільки, як вже зазначалося, у творі наявні дві головні сюжетні концепції, то залишається визначити „замовника” власне другої — проновгородської. В даному випадку сам автор не приховує, що ця почесна місія належала Новгородському митрополитові Ісидору (щоправда, автор характеризує його у *Временнику* доволі амбівалентно). Відповідна

атрибутивна приписка на маргінесі рукопису, яка стосується цього замовлення, вже згадувалася нами на початку статті (с.3). Спробуємо інформативно розібрати цей надзвичайно промовистий фрагмент, власне якого стосується маргіналія. У ньому йдеться про те, як наприкінці шведської окупації під час мирних переговорів у Столбові щодо повернення Новгороду під юрисдикцію Московського царя (*внегда убо [...] ѿжидахомъ градови сему всичаемыя свободы, еже благочестиваго царя нашего [...] посланными его на мѣсте нѣкоемъ совещаниемъ с нечистыми ѿ соглашения мирне*), Новгородський митрополит Ісидор під час Божественної літургії у Софійському соборі покликав автора Временника до себе та наказав вдатися до написання історії всього того напутнього, що сталося в усій російській землі за роки Смути, щоб із часом пам'ять про те не канула в Лету: *тогда во единъ от дни ото ѿсвятowanego во святылище самая божия премудрости слова, [...] святительнаго Исидора [...] изыде ми того повелѣние [...] ко еже писаними начати принуди иже богонаказательныхъ в рустей земли вещей, ѿ нас сотворишихся пред временаы сими, [...] да не убо в продолженіи лѣтъ глубина нерадѣнья таковая помрачит ѿ от небреженъя забвѣтся потреба сицева дѣла*. Причому особливу увагу святитель наказав приділити Новгороду Великому та розповісти про роки його страждання під ярмом „поган” (шведів), але торкнутися й останніх десятиліть історії: *прочихъ же паче тицати ми ся повелѣ ѿ преславновелицемъ Новаграде сем, иже понесшемъ в себѣ многолѣтно от еллинъ нестерпимыхъ язвъ различья болѣзней, от дней послѣднихъ царей, ли вмале яже пред сими* (арк.277-279). Отже, визначити час написання даного фрагменту не має становити особливих труднощів — у виразі: *иже ѿжидахомъ градови сему всичаемыя свободы [...], еже благочестиваго царя нашего на мѣсте нѣкоемъ совещаниемъ с нечистыми ѿ соглашения мирне* (арк.277 зв.), поза сумнівом, йдеться про мирні переговори у Столбові. За спостереженнями С. Ф. Платонова, московські послы вирушили зі столиці для переговорів на початку травня 1616 року. Відповідно цей фрагмент дяк міг написати в часовому проміжку між літом 1616 та березнем наступного року, коли шведи залишили Новгород. Що ж стосується *святительнаго Исидора*, то він був митрополитом у Новгороді ще протягом двох років (†1619)⁶⁵, та міг

бути зацікавлений у постанні певного літописно-хронографічного твору на новгородську тематику. Таким чином, немає жодних заперечень щодо замовника останньої частини тимофієвського *сложенія*, власне тої, чорновий варіант якої зберігся у вигляді так званого *Лѣтописця вкратце*.

Видається вкрай важливим дослідити новгородську епопею Тимофієва й у біографічному аспекті, адже саме у новгородській період, що був чи не найдраматичнішим у житті дяка, з'являється оповідання, якому судилося відкрити мало не нову сторінку в російській історіографії. Отже, говорячи про час написання цієї знаменної пам'ятки, треба взяти до уваги наступний факт. Улітку 1615 р. мала місце друга судова справа, порушена в Новгороді недоброзичливцями дяка Івана Тимофієва з метою його дискредитації в очах шведської адміністрації. З цієї тяжби істориком вдалося виплутатися з меншими моральними втратами, аніж з попередньої 1611 р., і *без вини він на старість в позоре обезчестен не был*⁶⁶. Документальні матеріали до згаданих інцидентів не лише значно розширюють наші уявлення про діяльність видатного російського історика як представника чиновної адміністрації та водночас суб'єкта публічних відносин, а й головне — дозволяють уточнити час написання Тимофієвим своїх історико-мемуарних записок. Припустимо, що, рахуючи *в диячих избах и в приказах усляких там подъячих всех столов та по книгам денежных різноманітних приходов и расходов* (як це виступає в документах), дяк навряд чи мав час та сприятливі умови для літературно-мемуарної діяльності. Принаймні такою творчістю зазвичай починають займатися після відставки, бодай примусової (згадаймо хоча б іншого патріарха російської історіографії Василя Татищева). У *Временнику* відсутні прямі вказівки на службову діяльність автора, окрім хіба що ретроспективної згадки про відрядження за царя Василя Шуйського власне до Новгорода (див.: арк.209 зв.). Натомість дуже виразно лунає в тексті голос відчаю, матеріальних нестатків, відчуття постійної ворожості до себе з боку своїх же співвітчизників та ностальгічні згадки про часи воєводи Скопина-Шуйського, на які, ймовірно, припадає пік чиновницької кар'єри автора в добу Смути. Тож дозволимо собі припустити, що виправдання дяка за наклепом колег у 1615 р. все ж таки не врятувало його службове реноме, а кілька виявлених об'єктивних недоліків у діловодстві несприятливо позна-

чилися на його подальшій приказній кар'єрі за шведського врядування⁶⁷. Таким чином, із березня 1615 р., коли відбулося останнє судове слухання, до повернення Великого Новгороду під юрисдикцію Московського царства у березні 1617 р., у житті дяка Івана Тимофієва був складний із погляду матеріального добробуту та політичного становища період, але це був найсприятливіший час для появи його *таинномыслимаго начертания*. Саме з цим періодом **1615-1617 рр.**, за нашими спостереженнями, пов'язане написання „монументальної” та концепційно значимої частини тексту *Временника*⁶⁸.

На думку О. О. Державіної, у 1616 р., власне після розмови з митр. Ісидором, Тимофієв почав зводити в одне ціле й редагувати свої нариси⁶⁹. Вчена не аргументує свою думку, тоді як текстологічний аналіз пам'ятки спонукає остаточно відмовитися від подібного припущення. На відміну від *Лѣтописця вкратце*, який доповнювався протягом 1620-х років, *Временник* (головна частина кодексу)⁷⁰ так і дійшов до нас із красномовною авторською ремаркою, в якій зазначалося, що *писательство це тогда не сподобишася исправлению и в сличное сочетание по чину совокупления* (арк.218 зв.). Згодом же слідувала недвозначна обіцянка подбати у майбутньому *ω исправлении предварших своих писаний [...], аще живи будемъ і аще не запнутя в коих стопы наша* (арк.220, 220 зв.). Така текстологічна вказівка однозначно свідчить про те, що *Временник*, як головне нарративне ядро пам'ятки, хронологічно законсервувався на межі 1617 року.

Непрямим доказом цієї тези може також служити маргіналія на аркуші 231 (під виноскою „хрестик” та *зри*). Ця приписка стосується міркувань дяка Івана Тимофієва щодо „історіософії” російської Смути: *в сей земли всей содьяся к наказанию нашему от противных*. За слухним зауваженням Я. Г. Солодкіна, у тексті цієї приписки — *днесъ и на них тож по сему пророчеству сбысться* — можна вбачати натяк на події аналогічної європейської „Смути”, а саме — Тридцятирічної війни 1618-1648 рр. Оскільки ця ремарка не внесена до текстового блоку, то й авторові вона швидше за все не належить⁷¹. Якщо прийняти цей висновок, то, відповідно, європейські події після 1618 р. у цьому фрагментові *Временника* не відбулися. І справді, автор тут недвозначно пише про мирну практику вирішення міжнародних конфліктів *днесъ у*

сусідніх з Росією державах: *окрестъная величества [...] колеблющая [...] вѣтры [...] мирне укратевають, друголюбное показующе, на ся тожде чающе наитие по временах* (арк.230 зв.-231). Проте це *наитие* не оминув зауважити пізніший редактор, який з погляду на криваві європейські події зробив свій коментар на маргінесі, ймовірно, у проміжку між 1631 та 1648 рр. (власне, кончиною І. Тимофієва та закінченням Тридцятирічної європейської „Смути”).

Проте інший висновок Я. Г. Солодкіна ніяк не може бути прийнятим нами в атрибуції тексту, а саме твердження вченого про сторонню редакцію *Временника*, яка начебто сталася у 1630-ті роки після смерті Івана Тимофієва⁷². Ця фундаментальна праця над автографом пам’ятки, як показано вище, була в чистому вигляді лише впорядкуванням твору, а точніше тимофієвських історичних записок, щодо вигляду та організації котрих, очевидно, промовляє вже наведене нами власноручне авторське визнання: *могешо скудоумнаго сегшо составления писательство совокуплениемъ некупно бѣ, но другъ друже разстоящися по всему, яко плотовидна не составне вкупе [...] яко новоскроена нѣкая риза, купно же не сошвена* (арк.218 зв.). Відповідно спростовується й припущення, що єдиний (на сьогодні) список *Временника* був зроблений з *дефектного* оригінала. Таке припущення по меншій мірі не враховує зазначеної самим же автором властивості автографу.

Загалом текстологічні висновки змушують остаточно відмовитися від твердження попередніх дослідників з приводу того, що праця над *Временником* тривала мало не до смерті автора⁷³.

Отже, залишаємося на позиції розглядати основний корпус *Временника* як **особистий історичний архів** дяка Івана Тимофієва, який зберіг у єдиному відомому на сьогодні кодексі автентичний текст тимофієвських записок, але несе в собі штучну організацію авторських історичних „есеїв”, виконану безіменним упорядником.

Проте наскільки цей висновок правомірний для решти тексту? Власне у *Лѣтописцю вкратце* вміщено фрагмент *о протчихъ, яже содѣяшася о царствїи* (арк.304-312), зокрема о поставленні *трисвятѣйшаго Филарета Никитича* (арк.307 зв., порівн.: 309 зв.). Таким чином, деякі нотатки, які знаходяться наприкінці кодексу, Тимофієв встиг *наврешиити* й після укладання 15-річної Деулінської угоди 1617 року —

посолныхъ о мире утвержение списаньми на лѣта (арк.310 зв.) та після повернення государева отця з *Литви* у 1619 р. При чому автор написав ці фрагменти, очевидно, значно пізніше означених подій. Як буде показано нижче, „посмутна” кар’єра Тимофієва була пов’язана з доволі частими переміщеннями та зміною воєводських міст, де відбувалася його приказна служба. Тільки з 1617 по 1622 рр. (по закінченню перепису справ у Новгороді, що залишилися *после немец⁷⁴*) він двічі опинявся при справах у Москві, чергуючи столичну службу з відрядженнями до Астрахані (1618-20) та Ярославля (1622). Можливо, саме ці службові переміщення має на увазі автор, згадуючи в заключному розділі про своє *в протчихъ градъхъ пребывание на уреченныхъ службахъ царськимъ по бозе повелѣнииом* (арк.304). Утім, і цей розділ, незважаючи на своє виразно пізнє походження, також не свідчить про якусь узагальнюючу або редакційну працю над цілим твором. Дотримуючись літературного етикету, автор навпаки залишає цю почесну справу *могуцим*, які написане нашвидкоруч *искобильствомъ разума исправятъ и удобрятъ испытно и непогрѣшно* (арк.311-311 зв.). Окрім цієї етикетного пасажу, інших слідів авторського редагування в тексті також немає. Деякі фрагментарні доповнення також не свідчать про опрацювання та авторську правку тексту загалом.

Отже, знакова розмова з Новгородським митрополитом Ісидором стала лише поштовхом до написання іншого тимофієвського наративу — *Лѣтописця вкратце*, а не впорядкування всього твору, на чому наголошувала О. О. Державіна. Проте й *Лѣтописецъ вкратце*, який має, між іншим, своє окреме *Зачало* (див.: арк.279-279 зв.), не набув характеру закінченого твору. Реконструювати первісний склад цього *сложенія* сьогодні навряд чи можливо. Очевидно, що його фрагменти розпорошені по більш-менш послідовній структурі *Временника* (арк. 14 зв.-268 зв.), через що останній й представляє відповідну мішанку різночасових та не завжди узгоджених нарисів.

Чи можна стверджувати, що *Лѣтописецъ* не набув логічного завершення через кончину у 1619 р. свого замовника — *святительнаго Исидора*? Гадаємо, що так. Принаймні до рук вже перших упорядників тимофієвського архіву він так і потрапив як *Лѣтописецъ вкратце*, сказати б — *Лѣтописецъ* у чернетці, адже ця назва також є засвоєною і дуже

пізньою (див.: с.5). Відомий, щоправда, Літописець новгородський вкратце, який становить одну з найбільш розлогіх пам'яток пізнього новгородського літописання⁷⁵. Проте тимофієвський *Літописець вкратце* може й замислювався як щось капітальне, але так і не піднявся над рівнем окремих історичних начерків, через що його неавторська (!) назва й відображає, на наш погляд, саме такий „чорновий” характер цієї частини твору.

Не можна виключати й те, що віднести деякі нариси авторського *сложенія* до так званого *Літописця вкратце*, тобто просто помістити їх наприкінці кодексу, упорядників спонукала саме невизначеність контекстуального положення деяких фрагментів, як-от: *Мужественныя же крѣпости не бе в нас от давна* (арк.299 зв.-303 зв.), *Доздѣ убо ѿ московстемъ господствіи* (арк.303 зв.-312), або сюжетне дублювання їх у складі *Временника*... Проте й це припущення має свої логічні вади.

Нарешті, залишається також загадкою, коли саме „історіографічний архів” Тимофієва був остаточно впорядкованим і набув вигляду *Временника* — маємо на увазі того тексту, який на сьогодні існує у версії флорищевського кодексу. Архів Тимофієва міг бути опрацьований у Записному приказі, про який ішлося на початку (с.4). За слушним зауваженням Л. В. Черепніна, саме період діяльності Записного приказу й був найсприятливішим для введення *Временника* до історіографічного обігу, оскільки за рік до створення установи, в 1656 р., почалася чергова російсько-шведська війна (Перша Північна, 1656-1658⁷⁶), і було начебто доречно згадати про тимофієвське *всесложеніе*, в якому йшлося зокрема про підступність *лжебожных свеонов* на початку XVII ст.⁷⁷ Але не варто забувати, що найбільш ранній шар рукопису датується не часом діяльності Записного приказу, а 1630-ми рр. і також у свою чергу представляє лише варіант найранішого невідомого нам списку чи автографу⁷⁸. Тож не можна виключати й те, що вперше упорядкуванням історичних записок дяка Івана Тимофієва могла у 30-ті рр. XVII ст. займатися якась особа, причетна до зберігання його особистого архіву, а за два десятиліття з'явилася лише чергова копія, можливо, саме у Записному приказі.

Таким чином, *Временник* Івана Тимофієва в принципі складається з двох творів — про загальноросійську Смуту 1598-1613 рр. та

про епопею Новгород Великого 1611-1617 рр., які є концептуально самостійними. Сюжетна специфіка їхніх наративних концепцій виразно свідчить про їхню окремішність з точки зору саме творчого начала. Принаймні на таку думку наштовхує аналіз іманентної специфіки тексту. Час написання цих „творів” безпосередньо вказує на новгородський період життя автора, під історіографічної творчості якого, очевидно, припадав на 1615-1617 рр.

Утім, Тимофієв намагався займатися історичним письменством і раніше та не полишив пера у поновгородський період життя. Зокрема до ранніх спроб належить найбільш ранній фрагмент Временника, написаний ще в добу Федора Івановича (†1598). Стилiстично цей фрагмент перегукується з історичним жанром радше Степенної книги, аніж може служити преамбулою до подальшого оповідання Временника (тим паче, що його зміст не відповідає дійсності подальших часів). Наприкінці XVI ст. в оточенні патріарха Іова, відомого своєю активністю на літературній ниві, й справді робилися спроби продовжити обірвану на молодих роках Івана IV Книгу государевого родоводу або відновити “загальноруське” літописання (це так звана Історія Іова-Іосифа⁷⁹). Проте Тимофієву, схоже, не вдалося вписати своє *сложеніє* не лише у цей історіографічний проект (про його реалізацію за часів патріарха Іова свідчень майже не залишилося), а й у пізніші історіографічні „тендери” 20-х рр. XVII ст., коли випрацьовувалася офіційна концепція Смути. Така доля Временника обумовлена, очевидно, тим, що погляди Івана Тимофієва на все, *яже содѣяшася ѿ царствїи*, занадто різнилися від концепції патріарха Філарета, яка згодом була з успіхом реалізованою у такій пам’ятці як Новий літописець 1630 року⁸⁰.

Тим більшого значення набуває текст існуючого тимофієвського рукопису, що містить у своїй заплутаній сюжетній структурі вигадливі перипетії авторського історіографічного дискурсу, нав’язати діалог з яким означає доторкнутися до цілої низки історичних уявлень часів ранньої російської історіографії.

¹ Платонов С. Ф. Древнерусские сказания и повести о смутном времени XVII в. как исторический источник. – 2-е изд. – СПб., 1913. – С. VI.

- ² *Солодкин Я. Г.* Авраамий Палицын // Словарь книжников и книжности Древней Руси. XVII в. – Вып.3. – Ч.1. – СПб., 1992. – С. 38. Автентична назва твору Авраамія Палицина: *Память предидущим родом...*
- ³ Див.: *Черепнин Л. В.* Смута в историографии XVII века (Из истории древнерусского летописания) // Исторические записки. – М., 1945. – Кн. 14. – С. 99-100.
- ⁴ Безперечно, саме П. М. Строеву належить уведення до наукового обігу цієї цінної пам'ятки, проте видатний „Колумб російських старожитностей” (за влучним висловом В. П. Козлова) скористався переліком рукописів, зданих у бібліотеці Флорищевського монастиря його супутником та асистентом Я. І. Бередниковим. У цьому переліку під № 41 значився *Временник* без вказівки на авторство та без відповідної атрибуції. Згодом дев'ять найцікавіших рукописів з флорищевської бібліотеки, серед яких і *Временник*, П. М. Строев просив Володимирського єпископа Парфенія надіслати до Володимира для особистого ознайомлення. Відтак і з'явився перший опис та атрибуція пам'ятки — *Солодкин Я. Г.* К истории введения в научный оборот «Временника» Ивана Тимофеева // Археографический ежегодник (далі — АЕ) за 1984 г. – М., 1986. – С. 171.
- ⁵ Припущення щодо впливу *Временника* на Історію дяка Грибоедова не є переконливими з точки зору текстології обох пам'яток — *Платонов С.Ф., Майков В.В.* Федора Грибоедова История о царях и великих князьях земли Русской. – б. м., 1896. – С. XIIIIV; *Солодкин Я. Г.* Русская публицистика начала XVII в. Проблемы происхождения крупнейших летописных памятников и «Временника» Ивана Тимофеева. – Дис. ... д.и.н. Кустанай, 1990. – С. 202. Ще менш вірогідними уявляються гіпотези щодо знайомства з *Временником* автора *Повести книги сея от прежних лет* (І. М. Катирева-Ростовського чи С. І. Шаховського) та автора Нового літописця — див.: а) *Иконников В. С.* Новые исследования по истории Смутного времени Московского государства. – К., 1889. – С. 37; *він же.* Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1845; *Корецкий В. И.* История русского летописания второй половины XVI — начала XVII в. – М., 1975. – С. 198; б) *Назаров В. Д.* «Новый летописец» как источник по истории царствования Лжедмитрия I // Летописи и хроники. 1973 г. – М., 1974. – С. 310, прим. 36.
- ⁶ *Строев П. М.* Хронологическое указание материалов отечественной истории, литературы, правоведения, до начала XVIII столетия // ЖМНП. – 1834. – Ч. 1. – Отд. 2. – § 164, С. 175; *він же.* Библиологический словарь и черновые к нему материалы / Под ред. А. Ф. Быčkова. – СПб., 1882. – С. 269-271.
- ⁷ *Викторов А. Е.* Описание рукописных собраний в книгохранилищах Северной России. – СПб., 1890. – С. 256.
- ⁸ В цьому зв'язку здається відвертою перетяжкою характеристика І. І. Полосіна (можливо, вчинена у дещо „рекламних” цілях): *в русской исторической литературе XVII века дьяк Иван Тимофеев делал то же дело, что и Вильям Шекспир в современной ему английской драматургии: дьяк Иван Тимофеев был родоначальником русского историко-психологического литературного портрета* — *Полосин И. И.* Рец. на: *Временник Ивана Тимофеева* // Известия АН СССР. Отдел литературы и языка. – Т. 11. – Вып. 1. – М., 1952. – С. 85. Адже літературні „портрети” Шекспіра могли бути знайомі ледь не кожному зрячому через популяризацію його творчості англійським театром (на-

- віль на рівні мандрівних комедіантів), тоді як историко-психологічний портрет у виконанні дяка Івана Тимофієва не знайшов віддзеркалення навіть в офіційній історичній літературі свого часу (зарівно як і сам твір).
- ⁹ Перші три видання пам'ятки було здійснене під редакцією С. Ф. Платонова: Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссией (далі — РИБ). — Т. XIII. — 1-изд. — СПб., 1891; 2-е изд. — СПб., 1909; 3-е изд. — Л., 1925. Останнє наукове видання, позбавлене, щоправда, належного археографічного апарату, як-то словопоказчика, іменного індексу тощо, побачило світ понад півстоліття тому і також давно стало раритетним — *Временник Ивана Тимофеева / Подготовка текста, статья, комментарии О. А. Державиной.* — М.; Л., 1951. — 509 с.
- ¹⁰ Тут і далі автентичний текст пам'ятки скрізь подаватиметься курсивом без лапок за рукописом № 10692/4^о у „Музейному” зібранні в РГБ (Російська Державна бібліотека. — Відділ рукописів. — Ф. 178) з посиланням на пронумеровані аркуші цього кодексу в душах безпосередньо в тексті.
- ¹¹ Автограф іншого редактора присутній, наприклад, у коментарях на маргінесі аркушів 282 та 294 зв. (характерний знак виноски — „хрестик”).
- ¹² *Белокуров С. А. Из духовной жизни московского общества XVII в.* — М., 1903. — С. 79.
- ¹³ *Белокуров С. А. Из духовной жизни московского общества XVII в.* — С. 55-56; див., також: *Черепнин Л. В. Смута в историографии XVII в.* — С. 113.
- ¹⁴ *Белокуров С. А. Из духовной жизни московского общества XVII в.* — С. 59. Справа в тому, що Посольський приказ на той час сам був головним літературно-перекладацьким осередком Московської Русі, виконуючи як офіційні, так і приватні літературні замовлення. Як перші, так і останні реалізовувалися, ясна річ, на казенному папері. Крім того, за словами посольських дяків, *ис Посольсково же приказу емлют бумагу в приказ ево государевых Тайных дел*, а Тайному приказові, як відомо, відмовляти не можна.
- ¹⁵ *Белокуров С. А. Из духовной жизни московского общества XVII в.* — С. 62-63.
- ¹⁶ *Державина О. А. Дьяк Иван Тимофеев и его «Временник» // Временник Ивана Тимофеева.* — С. 446; *Полосин И. И. Иван Тимофеев — русский мыслитель, историк и дьяк XVII в. // Учёные записки МГПИ...* — М., 1949. — Т. 60. — Вып. 2. — С. 135. Цілком протилежну думку див.: *Васенко П. Г. Дьяк Иван Тимофеев, автор Временника.* — С. 88; *Платонов С. Ф. Древнерусские сказания и повести о смутном времени XVII в.* — С. 449; *Ключевский В. О. Лекции по русской историографии.* — С.392-393. Останні вчені відмовляються визнавати у Записному приказі першовідкривача твору. За їхньою аргументацією, Воронинський-внук справді пообіцяв передати знайдені у себе в дому *старые письма* в Записний приказ, проте на 18 травня 1659 року, коли востаннє фіксується діяльність приказу, нічого так і не передав, пославшись на те, що *поймал де у меня письма дядя боярин Никита Ивановичь, а что-де дома сыщу, и то пришлю, да повидаюс де сам з Дементьем* (Башмаковим — дяком Таємного приказу, у відомстві якого перебував Записний приказ) — цит. за: *Белокуров С. А. Из духовной жизни московского общества XVII в.* — С. 63.
- ¹⁷ Папір, на якому написано Зміст, на жаль, не містить філіграні, але за своїми особливостями (скажімо, по ширині понтюзо) відрізняється від свого „конвою”

- (арк.9-11). Поодинок а але нерозбірлива філігрань спостерігається лише на першому аркуші другого зошита, який є порожній (не пронумерований). Я. Солодкін наважився ідентифікувати її як „агнецъ пасхальний”: *Солодкін Я. Г. Русская публицистика начала XVII в.* – С. 194, 197. Якщо так, то подібний агнецъ зустрічається в альбомі Т. Діанової та Л. Костюхіної під №№ 2-4, 6, 12, 15: *Водяные знаки рукописей России XVII в. По материалам отдела рукописей ГИМ / Сост.: Дианова Т. В., Костюхина Л. М.; отв. ред.: Буганов В. И.* – М., 1980. – С. 57.
- ¹⁸ *Корецкий В. И.* Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве, историке и публицисте XVII в. // АЕ за 1974 г. – М., 1975. – С. 157.
- ¹⁹ *Лукичев М. П.* Новые данные о русском мыслителе и историке XVII в. Иване Тимофееве // Советские архивы. – М., 1982. – № 3. – С. 24. Порівн.: *Охотникова В. И.* Тимофеев Иван // Литература Древней Руси: Библиографический словарь / Сост.: Соколова Л. В.; под ред. Творогова О. В. – М., 1996. – С. 215 (авторка подає відверто застарілу інформацію, вважаючи, що ім'я І. Тимофієва не простежується у документах після 1629 р.).
- ²⁰ *Корецкий В. И.* Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве, историке и публицисте XVII в. – С. 166; *Лукичев М. П.* Новые данные о русском мыслителе и историке XVII в. Иване Тимофееве. – С. 25.
- ²¹ Гіпотези щодо часу народження та віку дяка Івана Тимофієва див.: *Платонов С. Ф.* Древнерусские сказания и повести о смутном времени XVII в. как исторической источник. – С. 165-166; *Корецкий В. И.* История русского летописания второй половины XVI — начала XVII в. – С. 166, 198, 202.; *Лукичев М. П.* Новые данные о русском мыслителе и историке XVII в. Иване Тимофееве. – С. 23; *Солодкин Я. Г.* К биографии Ивана Тимофеева // Русская литература. – 1986. – № 4. – С. 218-219; *він же.* Русская публицистика начала XVII в. – С. 176.
- ²² Гіпотези з питання станового походження дяка Івана Тимофієва див.: *Корецкий В. И.* Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве, историке и публицисте XVII в. – С. 146, 148, 166; *він же.* История русского летописания второй половины XVI — начала XVII в. – С. 180, 201; *Смута в Московском государстве. Россия начала XVII ст. в записках современников / Сост.: Плигузов А. И., Тихонюк И. А. Вступ. ст.: Буганов В. И. Посл.: Плигузов А. И.* – М., 1989. – С. 73; *Лукичев М. П.* Новые данные о русском мыслителе и историке XVII в. Иване Тимофееве. – С. 25; *Золотухина Н. М.* «Временник» Ивана Тимофеева и система его политических взглядов // Развитие русской средневековой политико-правовой мысли. – М., 1985. – С. 168, порівн.: С. 182-183; *Солодкин Я. Г.* Русская публицистика начала XVII в. – С. 174.
- ²³ *Котошихин Г. К.* О России в царствование Алексея Михайловича. – М., 2000. – § 9. – С. 47.
- ²⁴ *Записные книги Московского стола 1636-1663 г. // РИБ.* – Т. X. – СПб., 1888. – С. 234; *Богоявленский С. К.* Приказные дьяки XVII века // Исторические записки. – М., 1937. – Т. 1. – С. 221.
- ²⁵ *Курбский А. М.*, кн. История о великом князе Московском // Сочинения князя Курбского. – Т. 1: Сочинения оригинальные. – СПб., 1914. – Стб. 221.
- ²⁶ Розбіжність гіпотез щодо локалізації походження дяка Івана Тимофієва, див.: *Викторов А. Е.* Опись рукописных собраний и книгохранилищ северной Рос-

- сии. – С. 256; *Державина О. А.* Дьяк Иван Тимофеев и его «Временник». – С. 363-364; *Корецкий В. И.* Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве, историке и публицисте XVII в. – С. 148.
- ²⁷ Див., напр.: *Морозова Л. Е.* Смута в России начала XVII в. в сочинениях ее современников // *Культура средневековой Москвы. XVII век.* – М., 1999. – С. 264.
- ²⁸ *Черепнин Л. В.* Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве — авторе «Временника» // *Исторический архив.* – М., 1960. – № 4. – С. 177.
- ²⁹ *Корецкий В. И.* Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве, историке и публицисте XVII в. – С. 150; *Лукичев М. П.* Новые данные о русском мыслителе и историке XVII в. Иване Тимофееве. – С. 24.
- ³⁰ Тут ми умовно визначаємо *Временник* як окрему найбільш розлогу частину кодексу, за якою слідує *Лѣтописецъ вкратце*, бо саме таке членування має місце у кодексі. Далі визначення цієї частини супроводжується курсивним написанням — *Временник* — на відміну від традиційної — *Временник*, за якою зарезервована назва пам'ятки загалом.
- ³¹ *Державина О. А.* Археографический комментарий // *Временник Ивана Тимофеева.* – С. 449.
- ³² Там само. – С. 425.
- ³³ Це, між іншим, автентичні визначення тимофієвського твору; аналогічні присутні на аркушах 26, 204 та 218 зв.
- ³⁴ Останнє палеографічне дослідження пам'ятки: *Солодкин Я. Г.* *Временник Ивана Тимофеева: Источниковедческое исследование.* – Нижневартовск, 2002. – С. 36-45 (відбиває без змін текст відповідного розділу дисертації — *він же.* *Русская публицистика начала XVII в.* – С. 193-216).
- ³⁵ *Полосин И. И.* Иван Тимофеев — русский мыслитель, историк и дьяк XVII в. – С. 153-163, 187-188, 191; *Його ж.* Рец. на: *Временник Ивана Тимофеева.* – С. 87; *Його ж.* Социально-политическая история России XIV — начала XVII вв. Сб. ст. – М., 1963. – С. 342.
- ³⁶ Вживаємо тут доволі розповсюджений в історіографії епітет щодо автора *Временника*, запроваджений з легкої руки В. Ключевського: *Ключевский В. О.* *Лекции по русской историографии.* – М., 1989. – Т. 7. – С. 391.
- ³⁷ *Державина О. А.* Иван Тимофеев и его «Временник». – С. 358, 366 (учена розглядає лише останню частину тексту, власне *Лѣтописецъ вкратце*, як пізнішу компіляцію). *вона ж.* Обзор работ по изучению литературных памятников первой трети XVII в. // *ТОДРЛ.* – М.; Л., 1957. – Т. 13. – С. 682. *Солодкин Я. Г.* *Временник Ивана Тимофеева: Источниковедческое исследование.* – С. 45-46, 160. Доволі екстравагантну ідею висловив А. С. Дьомін: на його думку, Иван Тимофієв дозволяв читачам розташовувати фрагменти так, як їм зручно — *Демин А. С.* *Писатель и общество в России XVI-XVII веков (Общественные настроения).* – М., 1985. – С. 75.
- ³⁸ *Солодкин Я. Г.* *Временник Ивана Тимофеева: Источниковедческое исследование.* – С. 63-64.
- ³⁹ Між іншим, цей фрагмент знаходить паралелі у Степенній книзі: *Книга степенная царского родословия* // *ПСРЛ.* – СПб., 1908. – Т. 21. – Ч. 1. – С. 5. Див., також: *Полосин И. И.* Иван Тимофеев — русский мыслитель, историк и дьяк XVII в. – С. 163.
- ⁴⁰ І. І. Полосін, якому належить загалом прийнята нами концепція структури *Временника* як авторського архіву Івана Тимофієва (див.: прим.32), не

обмежує цей фрагмент на даному виразі та відповідно не виділяє його серед самостійних фрагментів пам'ятки (див.: *Полосин И. И.* Социально-политическая история России XIV — начала XVII вв. — С. 348). Проте текстуальна залежність кількох останніх речень фрагменту від подальшого оповідання про царювання Івана Грозного спонукають нас вважати їх частиною подальшого оповідання, що писалася значно пізніше й незалежно від анахронічного фрагменту про Івана III та Василя III, що їхні *царствія непоколебимо утвержахуся*.

- ⁴¹ Новый летописец. § 350 // ПСРЛ. Летописный сборник, именуемый патриаршей или Никоновской летописью. — М., 2000 (фототип.: СПб., 1910). — Т. XIV. — С. 138; порівн.: *Видекинд, Юхан.* История десятилетней шведско-московской войны. — М., 2000. — С. 318.
- ⁴² Опись Новгорода 1617 года. — М., 1984. — Вып. 2. — С. 168.
- ⁴³ *Любомиров П. Г.* Очерк истории нижегородского ополчения 1611-1613 гг. — М., 1939. — С. 141, 142; *Фигаровский В. А.* О грамоте новгородского правительства в Москву в 1615 г. // Новгородский исторический сборник (далі — НИС). — Вып. 2. — Л., 1937. — С. 54, 55, порівн.: С. 81.
- ⁴⁴ *Фигаровский В. А.* Отпор шведским интервентам в Новгороде // НИС. — Новгород, 1938. — Вып. 3/4. — С. 68, 8384; *Солодкин Я. Г.* Русская публицистика начала XVII в. — С. 245.
- ⁴⁵ *Норландер, Ингигерд.* Местоположение новгородских кабаков во время шведской оккупации 1611-1617 гг. // НИС. — СПб., 1997. — Вып. 6 (16). — С. 189.
- ⁴⁶ *7652 fūrtan desse dre mange andre dūde blēfne uti staden kvillka man icke alle hafver kunne hdr anteckna och elliest dessfūrtom dre pa hallft annat tussendh dūde blēfne uti klostēeren* — Цит. за: *Дрень Л. В.* Русские документы XVI — начала XVII в. в архиве шведской военной администрации Новгорода. Прил. II // НИС. — № 7 (17). — СПб., 1999. — С. 385 (там само див. російський переклад публікатора, яким ми в даному випадку послуговуємося).
- ⁴⁷ Цит. за: *Дрень Л. В.* Русские документы XVI — начала XVII в. в архиве шведской военной администрации Новгорода. Прил. II. — С. 384-385.
- ⁴⁸ Арсеньевские шведские бумаги. — Т. 1: 1611-1615 годы // Сборник Новгородского общества любителей древности. — Новгород, 1911. — Вып. 5. — С. 38, 45, порівн.: С. 50, 90, 95.
- ⁴⁹ *Придоша же из Нова города послы ото всево новгородцково государства [...] да князь Федор Оболенской [...] с тем, чтоб быти московскому государству в соединении вместе с ноугородциком государством и быти под одним государем, а они избрали на новгородцкое государство Свицково королевича Филиппа* — Новый летописец. § 299. — С. 121. Див., також: *Замятин Г. А.* К вопросу об избрании Карла Филиппа на Русский престол (1611-1616 гг.). — Юрьев, 1913. — С. V, passim; *Гневушев А.* Рец. на канд. дисс. Г. Замятина «К вопросу об избрании...» // Голос минувшего. — 1913. — №11. — С. 260; *Волков В. А.* Новое о Русском государстве в 1613-1618 гг. (По рукописным материалам XVII ст.) // Исследования книжных памятников. История, филология, источниковедение: Сб. науч. ст. / РГБ (сер.: Книга. Библиотека, Культура). — М., 2000. — С. 129.
- ⁵⁰ Сборник РИО. — СПб., 1878. — Т. 24. — С. 353, 405, порівн.: С. 361-362, 376-377, 380, 391. Дедеринські мирні переговори тривали з 4 січня по 22 лютого 1616

- року: див.: *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – М., 1988. – Т. 5 (9). – С. 79-85; *Флоря Б. Н.* Россия и чешское восстание против Габсбургов. – М., 1986. – С. 39, 52.
- ⁵¹ Зокрема автор Нового літописця (до 1630) повідомляє о *приезде с Рязани от Прокофья Ляпунова* в Олександрову Слободу послів, котрі кн. Михайла Скопина *здороваша на царстве* — Новый летописец. § 210. – С. 92-93. Див. також свідчення „стороннього” спостерігача щодо царственої перспективи кн. Михайла Скопина: *Геркман, Элиас.* Историческое повествование о важнейших смутах в государстве Русском... // Хроники Смутного времени. – М., 1998. – С. 247-248; *Marchocki, Mikołaj.* Historia wojny moskiewskiej. – Roznac, 1841. – P. 101; або: *Мархоцкий, Николай.* История Московской войны. – М., 2000 (сер.: РИБ). – С. 79.
- ⁵² Див.: Разрядная книга 1495-1605. / Под ред. Буганова В. И. – М., 1987. – Т. 3. – Ч. 2. – С.308; *Корецкий В. И.* Безднинский летописец конца XVI в. из собрания С. О. Долгова // Записки Отдела рукописей ГБЛ. – М., 1977. – Вып. 38. – С. 207-208; *Буганов В. И.* Документы о сражении при Молодях в 1572 г. // Исторический архив. – М., 1959. – № 4. – С. 180.
- ⁵³ Подібні ж історіографічні принципи автора Временника — арк. 116 зв.-117.
- ⁵⁴ З приводу віку автора Временника, див. у моїй розвідці: Дяк Іван Тимофійєв — російській історик початку XVII ст.: біографічна реконструкція // Записки молодых ученых. – К., 2004. – № 11 (у друці).
- ⁵⁵ Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции / Собр. и изд. А. Попов. – М., 1869. – С. 379-388; *Васенко Л. Г.* Повести о князе Михаиле Васильевиче Скопине-Шуйском // Отчёты о заседаниях ОЛДП в 1903-1904 г. – СПб., 1904. – С. 10-30; *Енин Г. П.* О рождении воеводы... // Словарь книжников и книжности Древней Руси. XVII в. – СПб., 1993. – Ч. 2: И-О. – С. 414-415. У найбільш ранньому рукопису пам'ятка фігурує під назвою *Писание о преставлении и о погребении князя Михаила Васильевича Шуйского, рекомого Скопина*. Назви у різних списках доволі варіативні. Тут нами вживана умовна назва „Плач” за жанром цього тексту. Див., також: *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – СПб., б.р. – Кн. 2. – Т. VIII (изд. 2). – Гл. 6. – Стб. 915-916.
- Катерина Шуйська взагалі доволі сумний персонаж російського літописання. Наприклад, з точки зору псковського літописця на рахунку цієї доньки сумнозвісного Малюті Скуратова смерть не лише народного улюбленця Михайла Скопина, а й *освятованого* (за Временником) царя Федора Івановича, якого *отравою окорми [...] княгиня Дмитриева Шуйского* — Псковские летописи. – М., 1941. – Вып. 1. – С. 125.
- ⁵⁶ *Свояк же его* (царя Василя Шуйського), *боярин Иван Михайлович Воротынской [...] царя Василья и царицу сведоша с престола и отвезоша его на старой двор.* — Новый летописец. § 235. – С. 100.
- ⁵⁷ Порівн.: *Буссов, Конрад.* Московская хроника. 1584-1613 // Хроники Смутного времени. – М., 1998. – С. 124; *Геркман, Элиас.* Историческое повествование... – С. 248. Дещо пізніша „історіографічна” точка зору: Новый летописец. – §227. – С.96-97. Очевидно, ця версія смерті кн. Михайла Скопина була на той час в Москві доволі розповсюдженою.
- ⁵⁸ *Белокуров С. А.* Из духовной жизни московского общества XVII в. – С. 62-63. Див. також с.349 у цій же статті.

- ⁵⁹ РИБ. – Т. XXXI. – СПб., 1914. – Стб. 286-289; *Веселовский С. Б.* Исследования по истории oprичнины. – М., 1963. – С. 369-370; *Зимин А. А.* В канун грозных потрясений: Предпосылки первой крестьянской войны в России. – М., 1986. – С. 10-11.
- ⁶⁰ Про опалу Воротинських, див.: *Масса, Исаак.* Краткое известие о Московии // Хроники Смутного времени. – М., 1997. – С. 39, 85; Новый летописец. § 11. – С. 36. Зі всіх історичних постатей Борису Годунову присвячена найбільша увага на сторінках Временника: Арк. 47 зв.-50, 60 зв.-61 зв., 77 зв.-87 зв., 94-154 (88-93 зв., 158 зв. — опосередковано).
- ⁶¹ *Во 126-м году (1618) апреля в 29 день учинен ему помесной оклад 700 чети, денег 80 рублей, да во 130-м году (1621) ноября в 10 день придано ему за астраханскую службу 100 чети, денег 20 рублей (себто т. зв. четвертина). И всего ему оклад 800 чети, денег 100 рублей.* — Боярская книга 1627 года. – М., 1986. – С. 114 (у публікації помилково надруковано: *и всего ему оклад 700 чети*).
- ⁶² *Богоявленский С. К.* Приказные судьи XVII в. – М.; Л., 1946. – С.61.
- ⁶³ *Черепнин Л. В.* Материалы по истории русской культуры и русско-шведских культурных связей XVII в. в архивах Швеции // ТОДРЛ. – М.; Л., 1961. – Т. 17. – С. 457.
- ⁶⁴ *Корецкий В.И.* Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве, историке и публицисте XVII в. – С. 156.
- ⁶⁵ Див.: *Роспись, или краткий летописец новгородских владык* // Новгородские летописи. – Рязань, 2002 (фототип.: СПб., 1879). – Кн. 1. – С. 150-151; Новгородский летописец середины XVII в. // *Солодкин Я. Г.* История позднего русского летописания. – Прил. – М., 2000. – С. 182; *Строев П. М.* Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской Церкви. – СПб., 1877. – С. 6 (другої пагінації).
- ⁶⁶ *Черепнин Л. В.* Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве — авторе «Временника». – С. 177.
- ⁶⁷ Матеріали цих судових процесів див.: *Черепнин Л. В.* Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве — авторе «Временника». – С. 162-177; також у моїй розвідці: Судова епопея дяка Івана Тимофіїва: громадські взаємини у Новгороді Великому на початку XVII ст. // Соціум. – К., 2004. – № 4 (у друці).
- ⁶⁸ З таким датуванням Временника погоджується доволі обмежена кількість дослідників, зокрема: *Корецкий В. И.* Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве, историке и публицисте XVII в. – С. 156-157; упорядники популярної хрестоматії: Смута в Московском государстве. Россия начала XVII ст. в записках современников. – С.74 (власне Андрій Плігузов подає діапазон імовірного написання твору разом із *Летописцемъ вкратце 1615-1619 pp.*); *Солодкин Я. Г.* Временник Ивана Тимофеева: Источниковедческое исследование. – С. 175.
- ⁶⁹ Ця думка знайшла своє відбиття у новітній історіографії: *Охотникова В. И.* Тимофеев Иван // Литература Древней Руси: Библиографический словарь. – С. 215.
- ⁷⁰ Див.: прим.30.
- ⁷¹ *Солодкин Я. Г.* Временник Ивана Тимофеева: Источниковедческое исследование. – С. 67, прим.30. Наведене зауваження вченого стосується, щоправда, палеографії кодексу.

- ⁷² *Солодкин Я. Г.* Иван Тимофеев сын Семенов // Словарь книжников и книжности Древней Руси. XVII век. – СПб., 1993. – Ч. 2: И-О. – С. 15.
- ⁷³ *Назаров В. Д.* Тимофеев // Советская историческая энциклопедия. – М., 1973. – Т. 14. – Стб. 223; *Державина О. А.* Дьяк Иван Тимофеев и его «Временник». – С. 356-357. В останне ця гіпотеза висловлювалася: *Солодкин Я. Г.* Временник Ивана Тимофеева: Источниковедческое исследование. – С. 107, 160, 175.
- ⁷⁴ Опись Новгорода 1617 г. – С. 16, 27, 153; *Шелелев И. С.* Организация первого земского ополчения в 1611 году // Ученые записки Пятигорского педагогического института. – Пятигорск, 1945. – Сб. 5. – С. 186; порівн.: *Иконников В. С.* Новые исследования по истории Смутного времени Московского государства. – К., 1889. – С. 23.
- ⁷⁵ Див.: ПСРЛ. Новгородская III летопись. – СПб., 1841. – Т. 3. Загалом ця назва є доволі характерною для літописання XVII ст., наприклад: Летописец вкратце, списано о двинских жителей... // ПСРЛ. – Л., 1977. – Т. 33. – С. 148; проте зазвичай ідеться про доволі значні зведені літописні тексти.
- ⁷⁶ Око всей Великой России. Об истории русской дипломатической службы XVI-XVII веков. – М., 1989. – С. 10.
- ⁷⁷ *Черепнин Л. В.* Материалы по истории русской культуры и русско-шведских культурных связей XVII в. в архивах Швеции. – С. 470.
- ⁷⁸ Результати нашого палеографічного дослідження пам'ятки наразі в процесі приготування до друку.
- ⁷⁹ Див.: *Енин Г. П.* Иов // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вторая половина XIV-XVI вв. – Л., 1988. – Ч. 1: А-К. – С. 416-419; *Солодкин Я. Г.* История позднего русского летописания. – М., 1997. – С. 46-58; *він же.* История о разорении русском (российском) // Словарь книжников и книжности Древней Руси. XVII век. – СПб., 1993. – Ч. 2: И-О. – С.131-135; *він же.* Русская публицистика начала XVII в. – С. 76-92, 299.
- ⁸⁰ Див.: *Черепнин Л.В.* Смута в историографии XVII века (Из истории древнерусского летописания). – С. 99-100; протилежна точка зору: *Солодкин Я. Г.* История позднего русского летописания. – С. 84; *він же.* Летописец Новый // Словарь книжников и книжности Древней Руси. XVII в. – Ч. 2: И-О. – С. 258-259.